

BOEKBESPREKING

Stad en land in Romeins Campanië

Onno van Nijf

Willem Jongman, *The economy and society of Pompeii*. Dutch monographs on ancient history and archaeology 4 (Dissertatie Leiden; Amsterdam 1988). xxxii + 415 bladzijden; foto's; ill.; 1 kaart. Gieben, ISBN 90-70265-24-9 geb.; f169,60.

Historici van het Romeinse Keizerrijk zien zich geconfronteerd met een graad van urbanisatie die kwantitatief en kwalitatief op een peil stond dat lang niet geëvenaard zou worden. In de eerste eeuw van onze jaartelling telde het Rijk zo'n 60 miljoen inwoners, waarvan 7,5 à 9 miljoen in Italië. Over het hele Keizerrijk leefde tien procent van de bevolking in steden. Italië was één van de sterkst geurbaniseerde delen van het Rijk. Zo'n dertig procent van de totale Italiaanse bevolking leefde in de steden. Dit is voor pre-industriële begrippen een tamelijk hoog peil van urbanisatie. De voedselvoorziening van de stedelijke bevolking was dan ook één van de voornaamste problemen van de Romeinse economie.

Rome profiteerde van het feit dat het de hoofdstad van een imperium was en tot op zekere hoogte kon rekenen op graan uit de provincies, maar hoe zat dat met de andere steden in Italië? Waren zij in staat om de stedelijke bevolking te voeden van het eigen territorium, of waren zij ook aangewezen op geïmporteerd graan? Een antwoord op deze vragen heeft vergaande consequenties voor onze kijk op de economie van Italië in deze periode: was er sprake van lokale zelfvoorziening, of waren steden in staat om door de export van agrarische en/of nijverheidsprodukten de aanvoer van voldoende geïmporteerd graan te financieren?

Jongman onderzoekt deze vragen voor één stad, Pompeii, maar hij wil aan zijn bevindingen een ruimere betekenis verbinden en hij baseert hierop een model voor de Italiaanse economie en urbanisatie als geheel. Jongmans beschrijving van Pompeii en met name zijn kritische beschouwing van eerdere opvattingen zijn over het algemeen overtuigend: in een aantal gevallen (bijvoorbeeld zijn analyse van de veronderstelde Pompejaanse textielindustrie) zelfs dodelijk. Op het door Jongman naar voren gebrachte *elite income and expenditure model* valt echter wel wat aan te merken.

Na een zeer leesbaar inleidend hoofdstuk, waarin Jongman zijn positie ten opzichte van Finley en andere historici duidelijk maakt en zijn methodologie expliciteert, behandelt hij eerst de economie van Pompeii. Er is geen sprake van dat

Pompeii een textielcentrum zou zijn geweest. Deze opvatting werd naar voren gebracht door W.O. Moeller.¹ Jongman voert allereerst hiertegen aan dat er niet voldoende wol lokaal geproduceerd werd om een exportproductie mogelijk te maken. Dit argument is op zichzelf niet doorslaggevend aangezien wol van elders aangevoerd kon worden. In het prijsedict van Diocletianus, en in talloze inscripties, zijn er voldoende aanwijzingen voor handel over lange afstand in wol.

Jongman laat echter overduidelijk zien dat er geen spoor van bewijs is voor een Pompejaanse textielproductie voor meer dan de lokale markt. De grootschalige ondernemingen die Moeller meent te bespeuren blijken dan ook vooral in diens fantasie te bestaan. Hetzelfde geldt voor de stelling dat de vollers optraden als entrepreneurs en georganiseerd waren in een *collegium* dat de trekken had aangenomen van een middeleeuws gilde.

Een ander, en meer algemeen geaccepteerd beeld van Pompeii wordt ook op de korrel genomen: Pompeii als exporteur van kwaliteitswijn.² Dit zou belangrijk zijn, aangezien dit beeld zou betekenen dat de hoge bevolkingsdruk in Campanië was opgevangen door specialisatie in de agrarische productie. De literaire bronnen die deze stelling zouden ondersteunen blijken echter te spreken over de productie van graan en wijn in deze streken, en daarbij van wijn van een inferieure kwaliteit. Nu hoeft het feit dat Pompejaanse wijn niet bekend stond als een *grand cru* geen argument tegen een wijnexport te zijn (het omgekeerde lijkt meer voor de hand te liggen: de markt van Rome had eerder behoefte aan goedkope wijnen voor de massa). Jongman beargumenteert echter dat de structuur van de Pompejaanse landbouw een exportproductie erg onwaarschijnlijk maakt. De Pompejaanse landbouw bestond volgens hem uit twee goeddeels gescheiden sectoren: de wijnbouw was geconcentreerd in de villa's (2500 hectare waarvan naar schatting 1500 hectare voor de wijnbouw). De geschatte 30.000 hectoliter die dit opleverde, was net genoeg voor een lokale consumptie van 100 liter per hoofd van de bevolking. Het overgrote deel van het Pompejaanse territorium (15.000 hectare) werd bebouwd door kleine boeren, en werd gebruikt voor de teelt van graan. Ook hier was lokale zelfvoorziening het parool, al sluit Jongman een bescheiden export (naar Rome) in goede jaren niet uit. De hoge bevolkingsdruk in Campanië heeft niet geleid tot specialisering in de landbouw, maar tot een arbeidsintensieve productie door arme pachtboeren (het zogenaamde *peasant model*).

Speciaal in dit hoofdstuk komt het innovatieve aspect van Jongmans methodologie goed tot zijn recht. Een centrale rol hierin speelt wat hij in de introductie de *simulatie-methode* noemt: waar data ontbreken of onvoldoende informatief zijn, worden deze aangevuld met moderne schattingen en worden diverse scenario's met elkaar vergeleken. Een voorbeeld is de manier waarop hij beargumenteert dat uitbreiding van de Pompejaanse wijnbouw alleen mogelijk zou zijn geweest ten

koste van de graanproductie. Op deze manier wordt een samenhangende set van schattingen gepresenteerd die elkaar als het ware in evenwicht houden en waardoor de grenzen van het mogelijke beter duidelijk worden.

We kunnen tegen een aantal van Jongmans schattingen bedenkingen hebben. Zijnschatting van het totale villa-areaal berust uiteindelijk op de opgravingspatronen (die weer afhankelijk zijn van moderne bouwactiviteiten); zijn schatting van het aandeel van de wijnbouw hierin is willekeurig. Verder berust Jongmans model op een strikte scheiding tussen wijnbouw en graanbouw, maar dit lijkt een onnodig moderniserend patroon. Hij negeert dan ook het verschijnsel van polycultuur: de gecombineerde teelt van olijven, druiven en graan op één perceel.³ Hetzelfde geldt voor de aanwijzingen die er zijn voor wijn en tuinbouw in of direct rond de stad. De economische rentabiliteit van dergelijke ondernemingen is wellicht gering geweest, maar de bijdrage van deze vormen van productie aan lokale consumptie kan ruimte hebben geschapen voor meer export van wijn en graan dan Jongman aanneemt. De kracht van Jongmans model is echter dat het door deze punten van kritiek niet wezenlijk aangetast wordt: zolang we niet kunnen aantonen dat deze eventueel grotere productie ertoe heeft geleid dat de Pompejaanse landbouw wel degelijk trekken van het specialisatie-model vertoonde, blijft Jongmans *peasant model* overeind. De hoge bevolkingsdruk in Campanië was slechts mogelijk doordat het grootste deel van die bevolking als pachtboer op de rand van het bestaansminimum leefde.

Dit economische gegeven is ook duidelijk zichtbaar in de sociale structuur. De politieke elite bestond uit grootgrondbezitters, wier greep op de macht vrijwel onaangetast bleef. Analyse van een unieke serie documenten, het 'zakenarchief' van de bankier Jucundus, illustreert nog eens dat rijkdom weliswaar een noodzakelijke, maar op zichzelf niet voldoende conditie was voor het verwerven van een hoge sociale status. Vrijgelatenen die een kapitaal hadden verdiend met commerciële activiteiten, leden onder 'status dissonantie'; ze beschikten wel over één (rijkdom) maar niet over alle vereisten voor een hoge sociale status. Hun nazaten (mits vrijgeboren) konden echter wel voldoende respectabiliteit verwerven om door te dringen tot de elite. Sociale mobiliteit leidde evenwel niet tot sociale vernieuwing. Het proces van sociale mobiliteit werd door de zittende elite gecontroleerd, wat een verandering in mentaliteit (de ontwikkeling van een bourgeoisie) tegenhield.

Een verandering in de heersende mentaliteit werd ook niet bereikt in de politieke arena. De zittende elite controleerde door lokale patronaatsnetwerken de uitkomst van de verkiezingen. Ook door het verschijnsel van politieke combines werd het nieuwkomers met 'revolutionaire' ideeën (zo die er al waren) onmogelijk gemaakt om door te dringen tot de raad. Het grote aantal 'verkiezingsleuzen' dat

in Pompeii is gevonden, wijst dus niet op een bourgeois-democratie, maar illustreert op treffende wijze een goedwerkend patronage-systeem van een land-bezittende elite.

Finley heeft de geschiedenis van individuele steden in de Oudheid een doodlopende weg genoemd.⁴ Zijn analyse richtte zich op 'de antieke stad' in het algemeen, waarop hij het ideaaltype van de 'consumptiestad' toepaste. Jongman neemt zich deze woorden ter harte, en hij gebruikt zijn beschrijving van Pompeii dan ook als de basis voor een model van de Italiaanse urbanisatie dat moet aantonen dat de Italiaanse steden het best als consumptiesteden kunnen worden beschreven. In het *elite income and expenditure model* krijgen we een minimum raming gepresenteerd van de totale inkomsten van de Italiaanse elite, voorzover die voortkomen uit landbezit in Italië. Vervolgens rekent Jongman ons voor dat alleen al op basis van dit bedrag de totale stedelijke bevolking van Italië onderhouden kon worden op het niveau van het bestaansminimum.

Dit model legt terecht de nadruk op het grote belang van de landbouw voor het inkomen van de elite en het laat zien dat in een pre-industriële maatschappij als het Romeinse Rijk dáár het economisch primaat lag. Dit model doet evenwel geen enkele uitspraak over de vraag of 'de Italiaanse stad' voldeed aan het ideaaltype van de 'consumptiestad'. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat aan de vraag van de elite alleen door lokale produktie werd voorzien (zoals het model van de consumptiestad voorschrijft). De mogelijkheid dat althans een deel van deze produktie plaatsvond in gespecialiseerde steden (binnen of buiten Italië) staat nog volop open. Pompeii mag dan min of meer met het ideaaltype van de consumptiestad zijn overeengekomen (als we tenminste Pompeii's functie als havenstad voor Campanië even buiten beschouwing laten!)⁵, en hetzelfde geldt wellicht voor de meerderheid van de Italiaanse steden, maar zeker niet voor alle. Ostia en Puteoli waren commerciële centra, Patavium was een textielcentrum en Tarentum exporteerde (purper geleverde) wol. Het ligt voor de hand dat in deze gevallen de uitzonderlijke koopkracht van de miljoenenstad Rome van doorslaggevend belang was.⁶ De vraag van de Romeinse elite bleef echter niet beperkt tot produkten uit Italië, maar ging ook uit naar produkten uit de provincie, waar we ook een aantal steden vinden met een gespecialiseerde exportproduktie van bijvoorbeeld textiel (Tarsus), purper geleverde wol (Hierapolis, Laodicea) en verfstoffen (Tyrus) om maar even bij de textielsector te blijven. Jongman doet echter geen poging om deze gegevens in zijn model te betrekken. Een model voor de Italiaanse economie en urbanisatie dat geen adequate plaats biedt aan de variëteit aan steden in Italië en dat de economische gevolgen van het bezit van een imperium negeert, kan niet overtuigen.

Als we een model willen opstellen voor de Romeinse urbanisatie verdient het wellicht aanbeveling om begrippen als 'produktiestad' en 'consumptiestad' maar achterwege te laten. Deze begrippen zijn afkomstig uit het negentiende-eeuwse debat over de ontwikkeling van het moderne kapitalisme, en waren gebaseerd op de veronderstelling dat de middeleeuwse exportstad en haar stedelijke bourgeoisie van doorslaggevend belang waren voor deze ontwikkeling. Jongman geeft zelf aan dat dit idee (dat wel omschreven is als een 'ex post facto folk myth of the modern western bourgeoisie and its urbanist intellectuals') al lang niet meer algemeen aanvaard wordt.⁷ Er lijkt dan ook weinig reden te zijn voor oud-historici om 'de Romeinse stad' negatief te blijven vergelijken met de middeleeuwse 'produktiestad' als blijkt dat dit type óók in de Middeleeuwen niet alleen relatief uitzonderlijk was, maar ook veel minder belangrijk voor de ontwikkeling van het moderne kapitalisme dan wel gedacht is.

Een adequaat model voor de Romeinse urbanisatie bestaat nog niet. Het uitgangspunt voor een dergelijk model moet het gegeven zijn dat in pre-industriële economieën steden nauw verbonden waren met het omringende platteland. De grote meerderheid van de bevolking was werkzaam in de landbouw. Landbezit - Jongman herinnert ons er terecht aan - vormde voor de elite de voornaamste vorm van economisch en sociaal kapitaal. Deze algemene uitspraak moet ons niet verleiden de ogen te sluiten voor de diversiteit aan stedentypes en stedelijke functies binnen het Romeinse Rijk. Comparativisme helpt ons echter hier niet veel verder: de Romeinse urbanisatie moet allereerst verklaard worden tegen de achtergrond van de sociaal-economische en politieke structuur van het Romeinse Rijk zelf.

Een belangrijke bijdrage in dit verband is Hopkins' *taxes and trade model*.⁸ Hij wijst op de economische gevolgen van de Romeinse belastingheffing in de provincies, en suggereert dat deze tot een structurele groei van handel en nijverheid (en tot economische groei) heeft geleid, wat vergaande consequenties impliceert voor de functies van de provinciale steden en voor de stedelijke structuur in het Romeinse Rijk als geheel.⁹ Hopkins spreekt zich hierover evenwel niet uit. Hiervoor is een minder deductieve benadering nodig, gebaseerd op de studie van zowel de stedelijke structuren in de provincies als op onderzoek naar een aantal individuele steden. *The economy and society of Pompeii* zal in dit verband onmisbaar blijken: niet alleen als een bron van feitelijke informatie over één stad, Pompeii, maar ook (en vooral) als voorbeeld hoe dergelijk onderzoek uitgevoerd moet worden.

Noten

1. W.O. Moeller, *The wooltrade of ancient Pompeii* (Leiden 1976).
2. In dit hoofdstuk ontbreekt helaas een gedetailleerde kaart van Pompeii en het economisch territorium.
3. Deze praktijk was zeker niet onbekend; zie: Varro, *De agri cultura* I, 7.2; Columella, *De re rustica*, V, 6.11 en V, 7.3. Voorts M.S. Spurr, *Arable cultivation in Roman Italy c. 200 B.C.-c. A.D. 100* (Londen 1986) 6 en volgende.
4. M.I. Finley, *The ancient economy* (2e druk; Londen 1985) 325.
5. Jongman noemt deze functie terloops op pagina 101, maar gaat er verder niet op in. Weber had in zijn typologie wel plaats voor de (antieke) handelsstad, maar Finley (en met hem Jongman) negeert deze categorie volkomen. Zie: H. Bruhns 'De Werner Sombart à Max Weber et Moses I. Finley: la typologie de la ville antique et la question de la ville de consommation', in: Ph. Leveau ed., *L'origine des richesses dépensées dans la ville antique* (Aix-en-Provence 1985); en idem, 'La ville antique', in: A. Bourdin en M. Hirschhorn ed., *Figures de la ville: Autour de Max Weber* (Parijs 1985).
6. Het tegenargument van Jongman (en van Finley) dat een klein aantal tegenvoorbeelden van produktiesteden het model van de consumptiestad niet aantast, omdat het merendeel van de Romeinse steden immers consumptiesteden waren, snijdt geen hout. Het gaat hier niet om aantallen: ook in de Middeleeuwen waren de 'produktiesteden' in de minderheid.
7. Jongman, 48-55. Het citaat is afkomstig uit: R.J. Holton, *Cities, capitalism and civilisation* (Londen 1986) 11.
8. Zie onder meer K. Hopkins, *Conquerors and slaves. Sociological studies in Roman history* I (Cambridge 1978); idem, 'Economic growth and towns in classical antiquity', in: Ph. Abrams en E.A. Wrigley ed., *Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology* (Cambridge 1978); idem, 'Taxes and trade in the Roman empire (200 BC - AD 400)', *Journal of Roman Studies* 70 (1980) 101-125.
9. Jongman wijst er terecht op dat Hopkins' deductieve model wellicht te optimistisch is over deze gevolgen, maar ondanks Jongmans pleidooi voor empirische observatie, kan ook hij geen voorbeeld geven van een provincie waar we de 'Keynesian downward multiplier' aan het werk kunnen zien.